

Moral Injury

Verborgen littekens van het innerlijke strijdveld

Met bijdragen van:

Prof. dr. Joachim Duyndam, dr. Marien Lievaart,
drs. Jan Rodenburg, drs. Tine Molendijk, drs. Daniël Muller
en drs. Erwin Kamp

Dienst Humanistische Geestelijke Verzorging bij de Krijgsmacht

Onder redactie van: drs. Daniël Muller en drs. Erwin Kamp

Uitgeverij Eburon

Delft 2018

ISBN 978-94-6301-183-9

Uitgeverij Eburon
info@eburon.nl
www.eburon.nl

Foto omslag: Mediacentrum Defensie
Omslagontwerp: Textcetera, Den Haag
Grafisch ontwerp: Textcetera, Den Haag

© 2018. Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de rechthebbende.

Inhoudsopgave

Inleiding: Moral injury in existentieel perspectief <i>Joachim Duyndam</i>	7
Twee persoonlijke verhalen: Dutchbat III-veteraan Stephan en Afghanistan-veteraan Niels <i>Tine Molendijk, Stephan, Niels Veldhuizen</i>	19
Morele beschadigingen en trauma: een overzicht vanuit klinisch perspectief <i>Marien Lievaart & Jan Rodenburg</i>	31
Het gevaar van een goed geweten: Een neo-Aristoteliaans deugdethisch perspectief op de morele verwondingen van oorlogsveteranen <i>Daniël Muller</i>	67
Moral injury en erkenning: Eenduidige verhalen over oorlog tegenover tegenstrijdige uitzendingen <i>Tine Molendijk</i>	89
Van morele verwonding naar morele groei: “PTSS haalt mij uit mijn slaap, Moral Injury houdt mij wakker” <i>Door drs. Erwin Kamp</i>	103
Nawoord	119

Inleiding: Moral injury in existentieel perspectief

Joachim Duyndam

Het begrip *moral injury* is in opkomst. De meest letterlijke Nederlandse vertaling van *moral injury* is 'morele verwonding'. Ook 'morele schade' en 'morele beschadiging' worden wel gebruikt. De opkomst van *moral injury* is tamelijk recent, en het wordt vaak als aanvullend op of zelfs als alternatief voor posttraumatische stress-stoornis (PTSS) gezien. Het begrip is niet onomstreden: verwijst *moral injury* naar een werkelijk bestaand fenomeen, of creëert het nieuwe (mode)woord zelf de bijbehorende realiteit? Wat wordt bedoeld met *moral injury*?

Jonathan Shay, een Amerikaanse psychiater die in de jaren tachtig met Vietnamveteranen werkte en die het woord als eerste gebruikte, gebruikt in 2004 de volgende omschrijving:

Er is sprake van moral injury als er een overtreding plaatsvindt, of inbreuk wordt gedaan op dat wat juist is door een gezaghebbend persoon, in een situatie waarbij er veel op het spel staat. (Shay 2004)

Andere veel geciteerde omschrijvingen zijn:

Verstoring in het vertrouwen in de eigen of in andermans drijfveren, of een verstoring in het vermogen zich te gedragen op een juiste en ethische wijze. (Drescher et al. 2001)

En:

De voortdurende psychische, biologische, spirituele, gedragsmatige en sociale impact van het zelf verrichten van, niet kunnen voorkomen van, of getuige zijn van handelingen waarin diepgewortelde morele overtuigingen en verwachtingen worden geschonden. (Litz et al. 2009)

Deze definities omschrijven het ontstaan van moral injury, en niet zozeer de aard en de gevolgen daarvan. De gevolgen van morele verwonding of beschadiging uiteten zich vaak in diepgevoelde en verstorende gevoelens van schuld en schaamte bij degene die moreel verwond of beschadigd is geraakt. In de slipstream van schuld en schaamte treden ook wel wroeging, zelfhaat, woede en walging op. In deze emoties wordt meestal het verschil met PTSS gelegd. PTSS gaat vooral gepaard met gevoelens van angst – angst die optreedt bij (al dan niet dwangmatige) herbeleving van levensbedreigende situaties waarin men heeft verkeerd. Bij moral injury gaat het niet in de eerste plaats om levensbedreigende situaties, maar om *morele* verstooring. Maar dat betekent niet dat moral injury minder ernstig is. Morele verwonding of beschadiging kan zich uiteten in agressie, onvermogen tot genieten, ondermijnd vertrouwen, zelfverwaarlozing en zelfbeschadiging, tot aan suicide.

Morele verwonding of beschadiging is niet iets kleins of bijkomstigs, zoveel wordt wel duidelijk uit bovenstaande omschrijvingen. Het gaat om iets dat ons bestaan in de kern raakt. Het gaat, anders gezegd, om existentiële problematiek. Daarom moeten we, om de betekenis van moral injury te begrijpen – hoe het werkt, wat het is, wat de gevolgen zijn – beginnen met terug te vragen naar het onderliggende mensbeeld. Hoe moeten we mens-zijn opvatten om zoiets als moral injury te begrijpen? Welke betekenis en impact hebben schuld en schaamte in ons bestaan dat zij zo ingrijpend en ondermijnd kunnen zijn?

Mensbeeld

Als inleiding tot het beantwoorden van de vraag naar de betekenis van moral injury wil ik met een simpel voorbeeldje illustreren hoe naïef we vandaag vaak denken over schuld. Stel, je rijdt in je auto op de snelweg, en je rijdt veel te hard. Opeens zie je in je achteruitkijkspiegel een snelle politieauto aankomen. Wat voel je nu: schuld? Maar de politie scheurt jou voorbij, op weg naar een andere overtreder. Wat voel je nu: opluchting? Zo ja, dan was het geen schuld die je eerst voelde. Als dat wel schuld was geweest, zou je nu spijt voelen bij het doorrijden van de politieauto. Je had aangehouden willen worden, je had schuld willen bekennen, en je had je schuld willen uitboeten, je had vergiffenis willen krijgen. Door de opluchting weet je dat je alleen maar bang was om gesnapt te worden, en blij dat je aan een boete bent ontkomen.

Veel van wat gewoonlijk en soms gemakkelijk schuld en schuldgevoel wordt genoemd, verwijst niet naar de diepe existentiële schuld die ik hier op het oog heb, en waar het bij moral injury over gaat. Existentiële schuld veronderstelt een relationeel mensbeeld. In een relationeel mensbeeld worden mensen opgevat als relationele wezens, als spelers in interactie. Dit betekent niet alleen dat mensen worden begrepen vanuit de relaties die zij met elkaar hebben. Het betekent, nog basaler, dat ‘alles’ in het menselijk bestaan relationeel is. Waarnemen, denken, bewustzijn, verbeelding en fantasie, handelen (doen én laten), willen, lijden, oordelen, zingeven, geïnspireerd worden – het zijn allemaal verschillende relaties tussen het subject en de werkelijkheid. Waarnemen is altijd *iets* of *iemand* waarnemen: je kunt niet zien zonder *iets* of *iemand* te zien. Handelen is altijd *iets* doen of laten. Enzovoort, het geldt voor alle gegeven voorbeelden van relaties met ‘de wereld’. Daartoe behoren ook de relaties met jezelf, zoals zelfbewustzijn, zelfreflectie, zelfbedrog. In deze relaties met jezelf ben je zowel subject als object van de relatie.

Reeds Plato vatte de mens zo op, en noemde dit 'ziel'. De ziel verwijst bij Plato niet naar een ding, ook niet een heel mooi, bijzonder of uniek ding, maar naar relaties. De drie 'delen van de ziel' zijn bij Plato drie soorten van relaties: (a) denken, (b) streven (wat wij 'willen' zouden noemen) en (c) lijden of ondergáán. Tot dit laatste behoort alles waardoor wij worden aangedaan: honger, dorst en pijn, maar ook wat wij emoties noemen: angst, verdriet, afgunst en jaloezie, en ook vreugde, opluchting, ontroering.

Deze relaties of interacties treden doorgaans tegelijkertijd op, en zijn met elkaar verweven. Je ziet iemand, vindt hem direct aardig of juist bedreigend, je wilt iets met haar, je fantaseert daarover, je gaat samen iets doen of juist laten. Voor ons onderwerp moral injury is het belangrijk om in te zien dat al deze relaties, met de wereld, met anderen en met jezelf, om intact te blijven en goed te functioneren aan ten minste drie voorwaarden moeten voldoen:

1. Deze relaties hebben het karakter van interesse of waarde: Wat je waarneemt heeft een bepaalde betekenis voor je, en zo niet dan wil je deze achterhalen. Bij wat je doet of laat heb je een zeker belang. Je hebt ergens zin in, of er juist een afkeer van. Je emoties hebben je iets te zeggen (dat er gevaar dreigt; dat het er goed voor je uitziet; dat je *nu* moet handelen; dat je (on)gelukkig bent, enzovoort). Uitgangspunt van deze relationele bestaansvoorwaarde is een zekere zeggenschap over en verantwoordelijkheid voor de relaties of interacties waarin je betrokken bent.
2. Deze relaties berusten op en veronderstellen een zeker vertrouwen. Je gaat ervan uit dat wat je waarneemt er ook echt is; dat je anderen juist inschat; dat je kennis klopt, ook de kennis van jezelf; dat je gevoel je niet bedriegt; dat het respect en de vriendschap die je anderen betoont terecht, en die jou worden betoond echt zijn; dat leidinggevend menen wat zij zeggen.
3. Deze relaties veronderstellen een voldoende veilige context. Dit houdt in dat je ervan uit kunt gaan dat je relaties – van waarnemen tot lijden, handelen en zingeven – niet ernstig ontregeld of ondermijnd zullen worden.

Drie vormen van moral injury

Moral injury heeft betrekking op deze drie fundamentele voorwaarden van ons relationele menselijk bestaan. Bij moral injury raken deze voorwaarden beschadigd of 'verwond'. Bij elk van deze drie bestaansvoorwaarden zal de beschadiging enigszins verschillend zijn. Ik zal nu proberen voor elk van deze drie 'de schade op te nemen'. Daarbij maak ik voorlopig een voor de hand liggend onderscheid tussen 'dader' (degene die de schade aanricht) en 'slachtoffer' (degene die de schade ondergaat), ook al is dit onderscheid bij een verdergaand begrip misschien niet meer houdbaar.

1. Morele schade kan ontstaan als je, volgens je eigen oordeel, tekortschiet in je verantwoordelijkheid. Door een met je verantwoordelijkheid gepaard gaande verwachting niet waar te maken, of door een morele regel of code te overtreden. Anderen kunnen datzelfde oordeel van tekortschieten over jou hebben, maar dat is niet noodzakelijk. Ook als anderen vinden dat jij 'er niets aan kon doen', kun jij lijden aan ernstige (verlammende, ondermijnende) schuldgevoelens: de operatie die jij als chirurg uitvoerde is mislukt; je hebt als brandweerman iemand niet uit een brandend huis kunnen redden; je hebt niet voorkómen dat een gast van jouw feestje met te veel drank op naar huis reed en een ongeluk veroorzaakte; door jouw onoplettendheid (zo vind je zelf) is een kind verdronken. Dit zijn voorbeelden van moral injury bij 'daders' die bij hen tot ernstige gevoelens van schuld heeft geleid. Als we kijken naar 'slachtoffers' van wat tot moral injury leidt, kan bij hen juist ernstige schaamte ontstaan. Omdat de meeste voorbeelden daarvan te maken hebben met geschonden vertrouwen, hoort deze vorm van moral injury eigenlijk bij de tweede categorie.
2. Je leidinggevende laat jou vallen als een baksteen. Je partner heeft jou verlaten voor een ander. Een collega-vakgenoot die je vertrouwde gaat er met jouw idee vandoor en wordt daarmee beroemd. Je beste vriend verraadt je door jou in de shit te laten

zitten of door je een rotstreek te leveren. Jij krijgt als zondebok de schuld van een crisis in de organisatie, en je wordt gedumt door de groep waartoe je behoort. In deze voorbeelden heeft de morele verwonding vooral een schaamte-karakter. Schaamte leidt vaak tot woede – zoals we ook uit de psychoanalyse weten – en dat is in de gegeven voorbeelden van de moreel-beschadigden zeer herkenbaar. Uit de moral injury bij de slachtoffers zich vaak in schaamte, van de daders van deze vertrouwensschendingen kan worden gezegd dat zij belast zijn met schuld – of zij deze nu zo voelen of niet.

3. Een derde vorm van moral injury, tenslotte, betreft de fundamentele voorwaarde van veiligheid van ons bestaan, dat wil zeggen van de relaties waarin we leven. Terwijl een schending van vertrouwen iets *binnen* relaties is, raken in deze derde vorm van moral injury de relaties als zodanig beschadigd of ondermijnd. Dit is bijvoorbeeld het geval als je slachtoffer wordt van willekeurig geweld, of van seksueel misbruik. Bij slachtoffers hiervan lopen schaamte (je voelt je nietswaardig) en gevoelens van schuld (heb ik het geweld op een of andere manier zelf uitgelokt?) door elkaar. Ook bij deze vorm van moral injury kan worden betoogd dat de aanrichters ervan belast zijn met schuld, zij het dat zij zich naderhand soms schamen (en dat zij zich volgens morele maatstaven misschien zouden *moeten* schamen).

Moral injury heeft dus betrekking op drie V's: (1) het tekortschieten in of overtreden van Verantwoordelijkheid; (2) verraad van Vertrouwen; en (3) het ondermijnen van een fundamentele Veiligheid. Het op het eerste gezicht helder lijkende onderscheid tussen daders en slachtoffers van moral injury valt in de praktijk soms moeilijk te maken, omdat tekortschieten, verraad en geweld meestal geen geïsoleerde handelingen betreffen, maar onderdeel zijn van een keten of wirwar van handelingen en gebeurtenissen.

Geestelijke verzorging en geestelijke weerbaarheid

Hoe kan een morele verwonding genezen, of worden geheeld? De auteurs van dit boek zijn ervan overtuigd dat de geestelijke verzorging hierin een belangrijke rol kan hebben. Ik ga daarom in deze inleiding kort in op wat geestelijke verzorging inhoudt, en wat zij te bieden heeft aan cliënten met moral injury. Dit kan de lezer een houvast of oriëntatie bieden bij de bijdragen in dit boek, die zijn geschreven door auteurs die, behalve Erwin Kamp, zelf geen geestelijk verzorgers zijn. De waarde van geestelijke verzorging bij moral injury kan worden samengevat in de term geestelijke weerbaarheid. Ook hierop ga ik hieronder kort in.

Het overlegplatform van levensbeschouwelijke ambtsopleidingen op het gebied van geestelijke verzorging (DGO) geeft de volgende omschrijving:

Geestelijke verzorgers verlenen hulp, bieden begeleiding en advies bij existentiële, morele en religieuze vragen van mensen en instellingen zoals die opgeroepen kunnen worden door belangrijke levensgebeurtenissen. Zij doen dat door dergelijke levensvragen te helpen begrijpen vanuit de verschillende levensbeschouwelijke tradities in onze samenleving.

Het is uit deze omschrijving duidelijk dat de existentiële en morele vragen die worden opgeroepen door belangrijke levensgebeurtenissen die moral injury teweegbrengen, tot de expertise van de geestelijk verzorger behoren. De *Beroepsstandaard humanistische geestelijke begeleiding* (2013), legt nog iets meer de nadruk op professionaliteit en breidt de geestelijke zorg uit naar beleid:

Geestelijke begeleiding is de professionele en ambtshalve begeleiding van en hulpverlening aan mensen bij zingeving aan hun bestaan, vanuit en op basis van een geloofs- en levensovertuiging,

en de professionele advisering inzake ethische en/of levensbeschouwelijke aspecten in zorgverlening en beleidsvorming.

In de humanistische traditie van onder anderen Jaap van Praag (1911-1981) is geestelijke verzorging vooral gericht op de geestelijke weerbaarheid van cliënten en hun sociale context. In mijn onderzoek naar de actualisering van Van Praags strijd voor geestelijke weerbaarheid omschrijf ik deze als volgt:

Humanistische geestelijke verzorging of begeleiding is erop gericht de geestelijke weerbaarheid van mensen te bevorderen – dat wil zeggen bij mensen, in hun specifieke context, hun vermogen te activeren om in situaties van kwetsbaarheid, tegenslag of druk duurzaam een menswaardige eigenheid (autonomie) in denken en handelen te realiseren, bij zichzelf en bij anderen. De rol van de humanistisch geestelijk verzorger ten opzichte van de cliënt varieert van diverse (hierna te noemen) vormen van interventie tot aan enkel ondersteunend bijstaan.

Wat kan geestelijke verzorging, zo opgevat naar inhoud en doel, betekenen voor mensen die kampen met moral injury? Ik zal deze vraag beantwoorden aan de hand van enkele basiselementen van de geestelijke verzorging. Om deze inleiding niet te lang te laten worden beperk ik me tot twee elementen: professionele empathie en narratieve competentie.

Professionele empathie

Een eerste kernelement is empathie, of beter: professionele empathie. Empathie is het vermogen van de geestelijk verzorger om zich in te leven in de belevingen en gevoelens van de cliënt. Met de term ‘beleving’ wordt zowel naar cognitieve als affectieve aspecten verwezen, en dat geldt ook voor de mee- of inlevende empathie. Essentieel is dat de empathische geestelijk verzorger niet ‘hetzelfde’ voelt of beleeft als de cliënt, maar dat hun belevingen zich verhouden als

potentieel tot actueel. Empathie is *potentieel* voelen wat de ander *actueel* voelt. Als de cliënt actueel lijdt aan schuld en schaamte, aan gevoelens van wroeging, zelfhaat, woede en walging, dan voelt en beleeft de empathische geestelijk verzorger dit in de modus van het potentiële. Precies daardoor ondersteunt de empathie van de een de beleving van de ander, omdat de empathie de soms verwarrende, soms overweldigende, soms ontregelende emoties van de cliënt een realiteit van stevigheid en structuur biedt, waardoor de cliënt deze gevoelens beter kan overzien en hanteren, en er niet meer in hoeft te ‘verdrinken’. (De verhouding van actueel en potentieel is al bij Aristoteles de definitie van de werkelijkheid.) Daarmee is empathie onderscheiden van het zonder meer ‘delen van gevoelens’ en van verschijnselen als emotionele besmetting.

Maar de erkenning die empathie geeft is iets anders dan de cliënt gelijk geven. Of de gevoelens van de cliënt terecht zijn of niet, goed of fout, overdreven of onderdrukt, gepast of niet, enzovoort, kan pas worden onderzocht nádat deze gevoelens door empathie zodanig reëel geworden zijn dat ze *onderzoekbaar* zijn. Empathie is zelf zonder oordeel. In verband hiermee moet worden benadrukt dat empathie vrijwel nooit de gehele begeleidingssituatie uitmaakt. Gevoelens treden zelden afzonderlijk op; meestal zijn zij gemengd, en wisselen ze elkaar snel af. Ook de geestelijk verzorger kan besprongen worden door twijfels of door irritatie over de cliënt. Dat is helemaal niet erg, mits hij of zij de empathie – het potentieel voelen wat de cliënt actueel voelt – maar veiligstelt of overeind houdt. Precies hierin is de professionaliteit van de empathie van de geestelijk verzorger gelegen. Empathie is om zo te zeggen het ‘werkzame stofje’ te midden van heel veel andere zaken die spelen in een begeleidingssituatie.

Narratieve competentie

Een tweede element, samenhangend met de professionele empathie, is de narratieve competentie van de geestelijk verzorger. In de geestelijke verzorging wordt geprobeerd het verhaal waarin de

cliënt op dat moment leeft, en ruimer: zijn of haar levensverhaal, of delen daarvan, te reconstrueren, heel te maken. Uitgangspunt daarbij is dat de cliënt zelf zeggenschap heeft over zijn of haar eigen verhaal, zeg maar het auteurschap. Voor zover de cliënt deze zeggenschap (gedeeltelijk) is kwijtgeraakt, is de geestelijke verzorging erop gericht dat hij of zij deze zeggenschap weer kan hernemen. De geestelijk verzorger is daarbij ondersteunend, dankzij de professionele empathie en de narratieve competenties die hij of zij in de opleiding heeft verworven. De ervaringen die tot moral injury hebben geleid, zoals hierboven genoemd, hebben bij uitstek een narratief karakter. Een dergelijke ervaring valt waarschijnlijk alleen maar te begrijpen en te hanteren in het licht van het (levens)verhaal van de cliënt. Geestelijk verzorgers zijn goed toegerust de cliënt te helpen zich zijn of haar (levens)verhaal weer toe te eigenen.

Overzicht van de bijdragen in dit boek

Aan het slot van deze inleiding belicht ik graag in het kort de bijdragen in dit boek.

- Het boek opent, na deze inleiding, met twee persoonlijke verhalen, één van Dutchbat III-veteraan Stephan¹ en één van Afghanistan-veteraan Niels Veldhuizen². Een publicatie over *moral injury* kan immers niet zonder de stem van de personen waar het over gaat. De verhalen zijn opgetekend door Tine Molendijk³ op basis van gesprekken met de twee veteranen en uiteraard met hun toestemming.

1 Stephan's achternaam is achterwege gelaten om privacyredenen.

2 Niels Veldhuizen heeft zijn uitzendervaringen verwerkt tot een autobiografisch boek, genaamd 'Oorlog in mijn Kop: Erfenis uit Uruzgan', uitgegeven door Nieuw Amsterdam in 2014.

3 Tine Molendijk is cultureel antropoloog en als promovenda verbonden aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Haar proefschrift richt zich op de morele, politieke en maatschappelijke dimensies van *moral injury* onder veteranen van Dutchbat (Srebrenica, Bosnië) en TFU (Uruzgan, Afghanistan).

- In hun bijdrage *Morele beschadigingen en trauma: een overzicht vanuit klinisch perspectief* gaan Marien Lievaart en Jan Rodenburg uitgebreid in op de gangbare definities van moral injury, die hiervoor in deze inleiding al werden aangestipt. Vervolgens bespreken zij, vanuit psychologisch perspectief, overeenkomsten en verschillen tussen moral injury en het post-traumatische stressyndroom (PTSS). Anders dan PTSS is moral injury geen psychiatrische diagnose, en zou dat ook niet moeten worden, aldus Lievaart en Rodenburg. Ook de behandeling van moral injury verschilt van de verwerkingsgerichte blootstelling bij PTSS. Naast erkenning van de sociale omgeving is het voor de heling van moral injury belangrijk dat de betrokkene zichzelf als persoon weet te onderscheiden van zijn of haar handelingen, inclusief nagelaten handelingen.
- *Het gevaar van een goed geweten: Een neo-Aristoteliaans deugdethisch perspectief op de morele verwondingen van oorlogsveteranen* is de titel van de bijdrage van Daniel Muller. Vanuit een hedendaagse interpretatie van deugdethiek benadert Muller moral injury in termen van morele identiteit en identiteitsverwarring, van integriteit en morele fragmentatie. Anders dan om de morele overtreding versus de juiste handeling, gaat het in de deugdethiek om het goede van *human flourishing* versus een tekortschieten bij dit ideaal. Met een bespreking, ten slotte, van de concepten *moral luck* en *dirty hands* biedt Muller een inzichtelijk kader om brute toevalsituaties en tragische morele dilemma's te duiden, en daarmee mogelijk adequaat recht te doen aan de morele dubbelheid en tegenstrijdigheid van de oorlogservaringen van hedendaagse militairen.
- De bijdrage van Tine Molendijk, *Moral injury en erkenning: Eenduidige verhalen over oorlog tegenover tegenstrijdige uitzendervaringen*, focust op de sociale en maatschappelijke context van moral injury. Deze is vooral van belang ná de uitzending van de militair. Miskenning van de moral injury door thuisgenoten en door de burgermaatschappij leidt in zekere zin tot

een 'dubbele moral injury'. De complexiteit van de ervaringen van de militairen en het ontbreken van een adequate en gedeelde taal over moral injury bemoeilijken in hoge mate de nodige erkenning. Eenduidige categorieën als daderschap, heldendom of slachtofferschap doen geen recht aan de ervaringen die tot de morele verwonding hebben geleid. Omdat reflecties over moral injury niet zonder de stem kunnen van de personen over wie het gaat, laat Molendijk twee van hen aan het woord: een Dutchbat III-veteraan en een Afghanistanveteraan.

- Dit boek sluit af met een bijdrage van hoofdkrijgsmachtsraadsman Erwin Kamp, *Van Moral Injury naar Moral Growth, de weg naar herstel*. Kamp onderzoekt welke specifieke bijdrage vanuit de geestelijke verzorging kan worden geleverd. Zijn focus ligt daarbij niet alleen op het ontstaan van een problematische existentiële situatie, maar ook op een hoopvol perspectief waardoor veteranen door hun uitzending zelfs moreel kunnen groeien. De geestelijke verzorging biedt de moreel beschadigde militair (maar het geldt ook voor anderen met moral injury) de erkenning van het onbevooroordeeld luisterende oor; empathische steun bij het navigeren in de storm van complexe emoties en bij het omgaan met het onbegrip van anderen; en de helpende hand bij het terugnemen van de regie over het eigen leven. Behalve het voeren van gesprekken is ook de organisatie van rituelen een belangrijke taak van de geestelijke verzorging in de begeleiding bij moral injury. Om het risico op moral injury bij militairen te verkleinen, sluit Kamp zich aan bij de aanbevelingen die Jonathan Shay doet aan de verantwoordelijken voor militaire uitzendingen: bewaak en bevorder de groepscohesie bij operationele militairen; praktiseer moreel leiderschap; en zorg bij missies voor een goede voorbereiding en training. En wees eerlijk.

Twee persoonlijke verhalen: Dutchbat III-veteraan Stephan en Afghanistan-veteraan Niels

Tine Molendijk, Stephan, Niels Veldhuizen

Stephan's verhaal: Srebrenica

Stephan en ik spreken elkaar in een café waar hij vaak komt. Zijn vriendin is ook meegekomen. Stephan vertelt open over zijn ervaringen; hij vindt het belangrijk dat er gesproken wordt over de ervaringen van Dutchbat III en over uitzendgerelateerde problematiek onder veteranen.

Stephan ging het leger in als één van de laatste dienstplichtigen. Hij hield van sporten en uitdagingen, en wist destijds niet precies wat hij wilde, dus meldde hij zich na zijn dienstplicht aan voor de nieuw opgerichte Luchtmobiele Brigade. Het was bekend dat deze brigade naar voormalig Joegoslavië uitgezonden zou worden als onderdeel van een VN-missie. Stephan zag de missie als 'een mooie uitdaging'. De opleiding was zwaar, vooral mentaal, maar hij haalde het. Met trots ontving hij zijn rode baret, die alleen gedragen wordt door zogeheten Luchtmobielers. Het opwerktraject voor de VN-missie startte direct na de opleiding. Stephan herinnert zich dat de switch tussen de opleiding en het opwerktraject lastig was. Hij was opgeleid als infanterist voor gevechtstaken en dit opwerktraject was juist geheel gericht op het uitvoeren van vreedstaken als blauwhelm. Het voelde als 'een contradictie'.

In januari 1995 werd Stephan uitgezonden als lid van Dutchbat III. Zijn eenheid, de Bravo Compagnie, was gestationeerd in